

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RƏŞAD SÖHBƏT OĞLU İSMAYİLOV

**ƏRZAQ BAZARININ İNKİŞAFINDA MƏHSULUN
KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI**

5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetində yerinə
yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İqtisad üzrə emlər doktoru, professor
İsa Hüseyn oğlu Ahiyev

Rəsmi opponentlər:

İqtisad üzrə elmlər doktoru
Anar Fazil oğlu Abbasov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nüşabə Aslan qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Respublikası İqtisadi
İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi
İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu**

Müdafiə «31» oktyabr 2013-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda
olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «30» sentyabr 2013-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində və səmərəli, sosialyönümlü ərzaq bazarının formalaşmasında məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həmçinin onun düzgün idarə olunması böyük aktuallıq kəsb edir. Ümumiyyətlə, müasir qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin tələblərinə dolğun cavab verən və iqtisadi, sosial, texniki, texnoloji və digər xüsusiyyətlərə söykənən milli ərzaq bazarının formalaşması və inkişafı – hər bir ölkənin dayanıqlı inkişafının mühüm şərtidir. Bu ümumbəşəri məsələnin həlli ölkəmiz üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramda 2015-ci il üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına dair əsas hədəflər müəyyən edilmiş, istehsal olunmuş məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqət ayrılmışdır.

Keyfiyyətin yüksəldilməsi və onun səmərəli idarə edilməsi müasir şəraitdə aqrar sahənin, o cümlədən ərzaq bazarının intensiv inkişafının əsas amillərindən biridir. Məhsulun keyfiyyəti dedikdə, onun insan tələbatının ödənilməsi prosesində mövcud xassələrinin yararlılıq və faydalılıq dərəcəsinin artırılması tədbirləri başa düşülür. Bu anlayış müxtəlif mövqelərdən izah olunduğu üçün, onun məzmununa fərqli baxışlar mövcuddur. Lakin onun iqtisadi mahiyyəti daha önəmli hesab edilir. Çünki, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən keyfiyyət həm də səmərəlilik göstəricisidir. Bu baxımdan, məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf səviyyəsində ən az əmək və vəsait sərfi ilə istehsal edilən, çox tələbat duyulan və istehlakçıların tələbini daha dolğun ödəyən məhsul keyfiyyətli hesab olunur.

İqtisad elmi sadəcə olaraq, ərzaq məhsulunun tələbatı ödəmək dərəcəsini xarakterizə edən müəyyən xassələrini deyil, həm də onun təyinatına görə istifadəyə yararlılıq qabiliyyətini əks etdirən xassələrini öyrənir. Bu prosesdə isə, məhsulun iqtisadi və texniki xassələrinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq formasında tədqiqi daha məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, məhsulun istehsalı prosesinin bütün mərhələlərində keyfiyyətin idarə edilməsi və yüksəldilməsinə təsir edən amillərin sistemləşdirilməsi və bundan sonra onun iqtisadi səmərəliliyə təsirinin araşdırılması zəruridir.

Məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması ilə iqtisadi inkişaf prosesi arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Onun düzgün idarə edilməsi ayrı-ayrı bazarlar, xüsusən də ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafına təkan verir. Bazar münasibətləri şəraitində ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin idarə olunması

nın təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin - məsələn qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bu məqsədlərə yönəldilmiş maliyyə-kredit və investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi kimi məsələlər böyük önəm daşıyır. Bütün bunlar isə mövzunun aktuallığını, həmçinin onun mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməklə, tədqiqat obyektini kimi seçilməsini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. ərzaq bazarının müxtəlif cəhətləri və problemləri həm Azərbaycan, həm də xarici iqtisadçılar tərəfindən tədqiq olunmuş və olunmaqdadır. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi, onun ərzaqla təminatı, bu təminatın xüsusiyyətləri və nəzəri-praktiki məsələlərinə dair müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadçı alimlərindən Səmədzadə Z.Ə., Ələsgərov A.K., Aliyev İ.H., Salahov S.V., Sadıqov M.M., Cəfərov İ. H., Hüseynov M. C., Xəlilov H.A., Ataşov B.X., İbrahimov İ.H., Balayev R.Ə., Cavadov N.Ə., Əmrahov V.T., Abbasov A.F. və başqaları öz əsərlərində bu problemin nəzəri və praktiki xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. Xarici ölkə alimlərindən isə Abalkin L.B., Boqomolov V.A., Borisenko E.N., Qordeyev A.V., Dolan Edwin J., Dobrinin V.A., Kasl E., Bekker M., Klyukar V.A. Popov N. A., Xodaçək A.M., Xolod L.İ. və digərləri də ərzaq bazarının formalaşması və inkişafına təsir edən müxtəlif amilləri öyrənmişlər.

Lakin bazar münasibətləri şəraitində milli ərzaq bazarının formalaşması və inkişafına yeni münasibətlərin və baxışların olması tələb olunduğu üçün, göstərilən məsələ həm də məhsul keyfiyyətinin idarə olunması səviyyəsinin yüksəldilməsinə yeni yanaşmanı aktuallaşdırır. Bütün bunlar isə tədqiq olunan mövzunun bir tərəfdən aktuallığını, digər tərəfdən isə məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi – geniş və sistemli təhlilə əsaslanmaqla, ərzaq bazarının formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, onun mövcud inkişaf meyilləri və məhsulun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin araşdırılması, həmçinin bu prosesdə məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- bazar münasibətləri şəraitində ərzaq bazarının təşəkkülü və inkişafının nəzəri – metodoloji əsaslarının tədqiq olunması;

- ölkədə aparılan iqtisadi islahatların və struktur dəyişikliklərinin ərzaq bazarına təsirinin müəyyənləşdirilməsi;

- yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında məhsul keyfiyyətinin rolu və onun idarə olunması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- ərzaq bazarının müasir inkişaf meyillərinin və onun keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin öyrənilməsi;

- məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasının iqtisadi inkişafa təsirinə müəyyən edilməsi;

- ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasına maliyyə-kredit və investisiya resurslarından səmərəli istifadənin təsirinə araşdırılması;

- məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasında qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiq edilməsi;

- ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən digər amillərin kompleks araşdırılması və s.

Tədqiqatın obyekti. Dissertasiyanın obyekti ərzaq bazarı və onun subyektləridir.

Tədqiqatın predmeti. Ərzaq bazarının inkişafında məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını - ərzaq bazarının formalaşması və inkişafına dair həm yerli, həm də xarici ölkə alimlərinin əsərləri, ölkə Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, ölkə hökumətinin qərarları, həmçinin digər dövlət orqanları tərəfindən hazırlanmış və təsdiq olunmuş normativ aktlar, qərarlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisə, iqtisadi təhlil, statistik qruplaşdırma, induksiya və deduksiya və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, həmçinin müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarının materialları, milli ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında ayrı-ayrı regionların sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri, eyni zamanda müəllif tərəfindən toplanmış digər materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli ərzaq bazarının sosial-iqtisadi mahiyyəti və məzmunu araşdırılmış, onun nəzəri-metodoloji əsasları işlənmişdir;

- bazar münasibətləri şəraitində ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında məhsulun keyfiyyətinin idarə olunmasının əsasları öyrənilərək, ümumiləşdirmələr aparılmışdır;

- aqrar sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin milli ərzaq bazarına təsiri mexanizmi öyrənilmişdir;

- ölkə əhalisinin keyfiyyətli ərzaq məhsullarına tələbinin dolğun ödənilməsinin proqnozlaşdırılması verilmişdir;

- məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsinin iqtisadi məzmunu və ona təsir edən amillər sistemləşdirilərək göstərilmişdir;

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasına təsiri imkanları müəyyən edilmiş və onun inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları - müasir şəraitdə ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafında məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və idarə olunmasının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradaraq, keyfiyyətli məhsulların istehsal həcmi artırmağa, əhalinin bu məhsullarla daha yaxşı təmin etməyə və ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin səmərəli şəkildə təmin edilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən müvafiq icra strukturları ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafında məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün proqnoz və proqramların hazırlanmasında istifadə edə bilirlər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi. Tədqiqat işinin əsas nəticələri müəllif tərəfindən çap olunan 7 məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat nəticəsində hazırlanmış əsas təklif və tövsiyələr Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə təqdim olunmuş və müvafiq arayış alınmışdır (06 dekabr 2010 - cu il tarixli 19/01-71 № -li arayış). Arayışda, göstərilən təkliflərin Nazirlik tərəfindən gələcəkdə istifadə olunmasının məqsədəuyğunluğu qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, kompüter yazısı ilə 150 səhifə həcmindədir. İşdə 10 cədvəl, 4 qrafik, 2 sxem və 125 adda ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə vəziyyəti göstərilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekti və predmeti səciyyələndirilmiş, həmçinin informasiya bazası, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, əldə olunan nəticələrin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi məsələləri şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə "Ərzaq bazarının formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları" adlanır. Bu fəsildə ərzaq bazarının

təşəkkülü və inkişafının əsas xüsusiyyətləri açıqlanaraq, ərzaq bazarında məhsul keyfiyyətinin formalaşması və idarə olunması məsələləri araşdırılır.

Göstərilmişdir ki, iqtisadi sistemin əsasını təşkil edən bazar mexanizmi, tələb və təklif əsasında formalaşan müxtəlif iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan, bazar mexanizminin ilkin yaranış forması olan ərzaq bazarının mahiyyəti, onun yeni iqtisadi sistemə uyğun formalaşması və inkişafı istiqamətlərini araşdırarkən, ilk növbədə fundamental iqtisadi kateqoriya hesab olunan bu bazarın öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar rüşeymləri ibtidai icma cəmiyyəti istisna olmaqla, bütün ictimai iqtisadi formasialarda mövcud olmuşdur. Əslində, bazarın mövcudluğu bütün hallarda məhsul və əmtəədən başlanır.

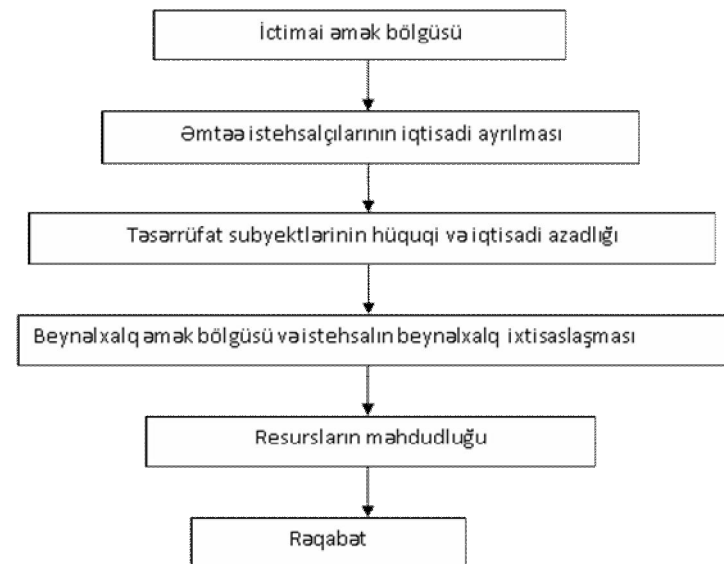
Bazarın yaranması, formalaşması və inkişafı ilə bağlı çoxsaylı yanaşmalar və fikir ayrılıqları mövcuddur. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri bütövlükdə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına və yeni təsərrüfatçılıq sisteminin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bazar münasibətlərini, həm də azad seçim əsasında müstəqil iqtisadi subyektlərin qeyri-mərkəzləşdirilmiş qərarların qəbul edildiyi iqtisadi sistem kimi xarakterizə etmək olar. Onu xarakterizə edən digər cəhətlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- o, müstəqil qərarlar qəbul edən iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətlər forması və bazar iqtisadi sisteminin fəaliyyət mexanizmi olmaqla, onun tarixi-genetik əsasını əmtəə təsərrüfatı təşkil edir;

- əmtəə-pul formasında ictimai məhsulun tədavülünün həyata keçirilməsi prosesində tələb və təklifin dinamikasından asılı olaraq, alıcılar və satıcılar arasında yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir və s.

Bazar münasibətlərinin yaranması və inkişafının əsas səbəblərini aşağıdakı formada təsvir etmək olar (şəkil 1).

Sxemdən göründüyü kimi, mühüm iqtisadi kateqoriya olan bazar və bazar münasibətlərinin formalaşması, təşəkkülü uzun və tarixi bir yol keçmişdir. Ümumiyyətlə, bu münasibətlər insan cəmiyyəti inkişafının ilk mərhələlərində, ictimai əmək bölgüsünün yaranması ilə meydana gəlmiş, sonrakı mərhələlərdə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bu gün bazar iqtisadiyyatı elə bir nizamlanmış strukturdur ki, onun vasitəsilə əmtəənin satıcı və alıcılar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və özlərinin iqtisadi mənafeələrini reallaşdırırlar. Müasir bazar həm də tarixən özünün əvvəlki növlərindən onunla fərqlənir ki, o dövlətin çevik maliyyə-kredit və pul siyasətini, regionların bərabər və tarazlı inkişafını, həmçinin dünyada gedən global proseslərə qoşulmağı tələb edir...

Şəkil 1. Bazarın yaranması və inkişafı səbəbləri.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində bazar ayrı-ayrı bazarlardan ibarətdir ki, onlardan biri də aqrar - ərzaq bazarıdır. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında ərzaq və qida məhsullarının yeri, rolu və xüsusi çəkisini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu məhsullara olan tələbatı heç bir ev əşyası ilə əvəz etmək, hətta geyimə olan tələbat və ehtiyacla ödəmək qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, ərzaq məhsulları dedikdə - insanların və bütövlükdə cəmiyyətin normal şəkildə bərpası və təkrar istehsalı üçün lazım olan qida məhsullarının məcmusu və müxtəlif ünsürləri başa düşülür. Həmin məhsulların insan həyatında nə qədər önəmli rol oynadığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Əhalinin və onun müxtəlif sosial təbəqələrinin ərzaq məhsulları ilə səmərəli təmin edilməsi problemi bütün dövrlər üçün xüsusi iqtisadi, sosial və siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki, insanların ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi zərurəti, tarixən onların fəaliyyətinin formalaşmasında başlıca amilə çevrilmişdir. Həm də ərzağa olan ehtiyacların ödənilməsi yönündəki çalışmalar və fəaliyyət prosesi insan sivilizasiyasının önündə dayanmışdır..

Daxili ərzaq bazarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində əsas məsələlərdən biri də, onun xarici müdaxilələrdən qorunmasıdır. Əslində bu problem, tarixən yaranan əksər milli dövlətlərin yerli məhsul istehsalını

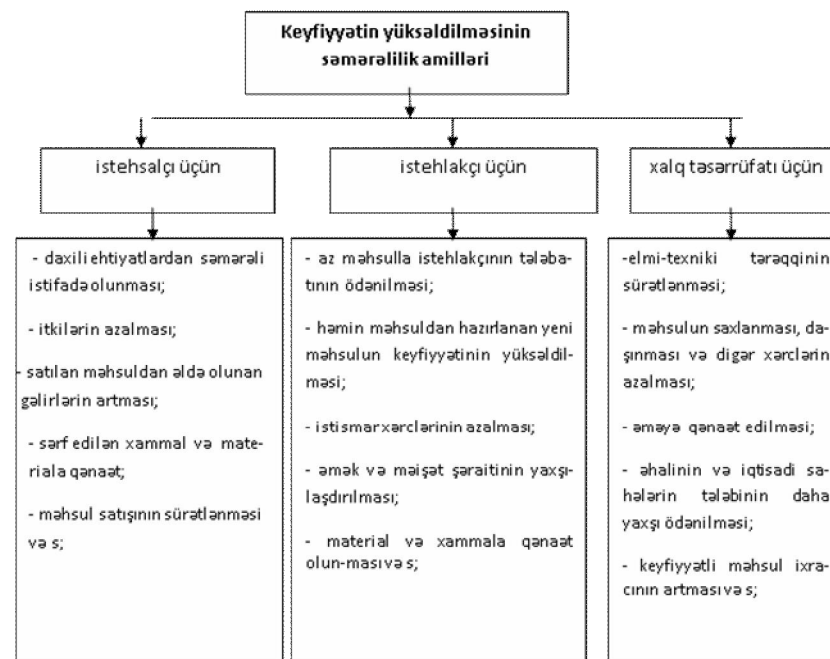
genişləndirmək və milli iqtisadiyyatı möhkəmləndirmək istiqamətində qarşıya çıxan məsələdir. Müasir şəraitdə onun təşəkkülündə əsas yol – ölkənin regionları üzrə ərzaq istehsalının yeni tələblər səviyyəsində qurulmasıdır. Bu, hər şeydən əvvəl azad sahibkarlığın inkişafı, daxili bazarda tələb və təklifə uyğun ərzaq məhsulları bolluğunun yaradılmasıdır. O, həm də xaricdən gətirilən müxtəlif ərzaq məhsullarının həcmnin minimuma endirilməsi, bazarını yerli məhsulların istehsalı hesabına təmin edilməsidir.

Təhlillər göstərir ki, mülkiyyət münasibətlərinin çoxnövliyi şəraitində ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin isə kənd təsərrüfatın xammalına olan tələbatının ödənilməsində məhsul istehsalının həcmnin artırılması və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi - iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi, səmərəliliyin yüksəldilməsi və artırılmasının isə mühüm amillərindəndir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının artırılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi müasir iqtisadi sistemin öz məzmunundan irəli gəlir. Keyfiyyət həm də aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm ehtiyat mənbəyi kimi çıxış edir. Bu prosesdə mülkiyyət münasibətlərinin və sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması və inkişafını, daxili bazarın təmin edilməsini, kənd təsərrüfatı istehsalçıların və emalçıların dayanıqlı artımını keyfiyyət məsələsindən ayrıca və əməli vəzifə kimi qarşıya qoymaq da düzgün deyildir.

Məhsul keyfiyyətinin iqtisadi məzmunu və təbiəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, bəzi iqtisadçılar keyfiyyəti mühüm iqtisadi kateqoriya olan istehlak dəyəri ilə eyniləşdirirlərsə, digərləri isə keyfiyyəti istehlak dəyərindən fərqli və ayrılıqda qəbul edirlər. Lakin, əslində keyfiyyət anlayışının iqtisadi məzmununu o vaxt yetkin və ətraflı təsəvvür etmək olar ki, o, istehlak dəyəri kateqoriyası ilə qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə araşdırılsın. Fikrimizcə, istehlak dəyərini faydalılıq göstəricisi kimi, keyfiyyəti isə həmin faydalılığın ölçüsü olaraq qəbul etmək olar. Keyfiyyət hər cür xassələrin məcmusu ilə deyil, yalnız onların istehlakı sahəsində tələbatın ödənilməsini birbaşa təmin edən xassə ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, məhsulun keyfiyyət məsələsi araşdırılarkən, onun tələbatla bağlı olan bütün xassələri kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Aqrar sahədə məhsul istehsalının əsas məqsədi - cəmiyyət üzvlərinin keyfiyyətli məhsullara olan və daim artan zəruri tələbatının səmərəli şəkildə ödənilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan, yeni iqtisadi şəraitdə ərzaq bazarının mühüm vəzifəsi - məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə istehlakçıların (cəmiyyət üzvlərinin) tələbatının tam ödənilməsidir. Bununla yanaşı, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi həm də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyini və buna uyğun gəlirləri artırmağın, ərzaq məhsullarına

olan tələbatın yetərli səviyyədə ödənilməsinin və ərzaq bazarının formalaşmasının, həmçinin onun dayanıqlı inkişafının mühüm ehtiyat mənbələrindən biri hesab olunur.

Ərzaq bazarının formalaşmasında məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi məzmunu onunla izah edilə bilər ki, bu prosesdə maddi, maliyyə və əmək məsrəflərinin hər vahidi hesabı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, həmçinin gəlirlərin (mənfəətin) həcmi artır və beləliklə səmərəlilik yüksəlir. Deyilənləri nəzərə alaraq, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində səmərəliliyin amilləri aşağıdakı cədvəldən müşahidə etmək mümkündür:

Şək. 2. Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində səmərəlilik amilləri

Sxemdən göründüyü kimi, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində səmərəlilik amillərinə üç nöqteyi-nəzərdən: istehsalçı, istehlakçı və xalq təsərrüfatı (ölkə iqtisadiyyatı) baxımından yanaşılır. Bu isə, həmin göstəricinin ictimai-siyasi, elmi-texniki, sosial və iqtisadi məzmunu ilə izah oluna bilər.

Aqrar sahədə məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının texnoloji baxımdan yeniləşməsi və inkişafı

fının əsas mənbəyini həm də elmi araşdırmalar və aqrar elmin inkişafı təşkil edir. Belə ki, minimal istehsal xərcləri müqabilində əhalinin sağlamlığını, eləcə də ətraf mühit üçün maksimal təhlükəsizliyin təmin edilməsi şərtlə, bioloji cəhətdən qiymətli ərzaq məhsulları və xammal istehsalını təmin edən innovasiyalar yaratmaq, əsas etibarilə aqrar sahənin yüksək elmi təminatından bilavasitə asılıdır. Bu zaman bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşan dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımının 2/3 hissəsi, məhz innovasiyalara əsaslanan inkişaf modelindən istifadə edilməsi hesabına təmin olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində ərzaq bazarının formalaşdırılması və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm cəhətlərindən biri də, məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Bu isə onunla şərtlənir ki, məhsul istehsalının idarə olunmasının mühüm ünsürü olan keyfiyyətin idarə olunması istehsalın iqtisadi göstəricilərinin artımını əks etdirir. Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət və onun düzgün idarə edilməsi ərzaq bazarının tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Fikrimizcə, ixrac subsidiyalarından istifadə mexanizmini saddələşdirmək və şəffaflaşdırmaq hesabına yerli və xarici istehsalçıların fəaliyyətindəki fərqləri azaltmaq imkanları hələ də kifayət qədər həyata keçirilməmişdir. Vaxtilə, yəni planlı təsərrüfatçılıq zamanı respublikamızda keyfiyyətin idarə olunmasının kompleks sistemi (KİKS) çoxçeşidli forma və variantlarda hazırlanaraq tətbiq edilmişdir. Bazar münasibətləri şəraitində də ərzaq məhsulları istehsalının və anoloji olaraq keyfiyyəti yüksəltməyin ən mühüm amillərindən biri də, ərzaq məhsulları və əməyin keyfiyyətinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Bu isə onunla şərtlənir ki, məhsul keyfiyyətinin idarə olunması ərzaq istehsalının idarə edilməsinin əsas və başlıca ünsürü olaraq, istehsalın iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması həm də təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin tərkib hissəsidir.

Müxtəlif ədəbiyyatlarda keyfiyyət anlayışına ya istehsala aid anlayış kimi, ya da istehlak kateqoriyası kimi yanaşılır. Əslində isə, keyfiyyət anlayışı təkrar istehsal və onun mərhələləri olan istehsal, mübadilə və istehlak ilə sıx şəkildə bağlıdır. Keyfiyyətin idarə edilməsi elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə idarə olunan sistemlərin ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə məqsəduyğun təsiri təmin edilməlidir. Bu prosesin özü isə planlaşdırma, nəzarət, tənzimləmə və uçot kimi bir sıra funksiyaların məcmusundan ibarət olmalıdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində “Ərzaq bazarının mövcud inkişaf meylləri və məhsulun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi” məsələləri tədqiq olunmuşdur. İşin bu fəslində məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi haqqında fikirlər söylənilmiş, məhsul istehsalının artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri göstərilmişdir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idarə edilməsinin iqtisadi mexanizminin düzgün formalaşdırılması cəmiyyətin inkişaf dialektikası, mahiyyət və xarakterinə görə sosial-iqtisadi inkişaf qanunları ilə əlaqələndirilir. Lakin cəmiyyətin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində təsərrüfat mexanizminin tətbiqi üsulları müxtəlif olsa da, onlar xalqın maddi tələbatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. Çünki keyfiyyətin yüksəldilməsi mexanizmi təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi olub, tələbatla sıx əlaqədardır.

Müşahidələr göstərir ki, müasir dövrdə milli ərzaq bazarında məhsulun keyfiyyəti və tələbatı ödəməsi bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsulun yüksək keyfiyyəti əsas, bazis rolunu oynayır. Fikrimizcə, sivil bazar münasibətləri məhsulun keyfiyyəti və onun idarə olunmasında iqtisadi inkişafın başlıca amili kimi çıxış etməlidir. Məhz, bu baxımdan məhsulun keyfiyyətinin artırılması mexanizmi - tələb və təkliflə əlaqədar olaraq iqtisadi mexanizmin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Fikrimizcə, məhsulun keyfiyyətinə təsir edən amilləri iki qrupa ayırmaq olar: obyektiv və subyektiv. Bu tip obyektiv amillərə isə əsasən təbii amilləri - iqlimi, ərazinin relyefini, torpağın keyfiyyəti və bioloji xüsusiyyətlərini, həmçinin digər cəhətlərini göstərmək olar. Subyektiv amillərə isə məhsulların istehsalı, daşınması, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması prosesinin təşkili, həmçinin idarə edilməsi ilə bağlı məsələlər aid edilməlidir.

Təbii ki, Azərbaycanda istehsal olunan ərzaq məhsullarının yeni bazarları, xüsusən də xarici bazarları cəlb etməsi üçün bu məhsulların təhlükəsizliyi, keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi birinci yerdə olmalıdır. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalçılarının, sadəcə istehsalçılıq modelindən ekoloji təmiz və yüksək keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanan modelə keçmələri zamanın tələbidir.

Son illərdə ölkəmizdə əlaqədar qurumlar tərəfindən aqrar-ərzaq məhsullarının milli standartlarının, sertifikatlarının və lazımi texniki şərtlərin Avropa və beynəlxalq standartlarına, baytarlıq -sanitariya və fitosanitariya xidmətləri obyektlərinin yüksək xarici tələblərə, heyvan-bitki mənşəli ərzaq məhsullarının və kənd təsərrüfatı xammalının ticarəti zamanı tələb edilən

sanitariya istiqamətində prosedur qaydalarının və keyfiyyət sahəsində qanunvericiliyin Avropa tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində lazımı tədbirləri həyata keçirilməkdədir.

Təhlillər göstərir ki, məhsulların keyfiyyətinin idarə edilməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri – onların keyfiyyəti və təhlükəsizliyinə dair tələblərin normalaşdırılmasıdır. Normalaşdırma dedikdə, məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyinə dair tələblər, onların istehsalı, daşınması, saxlanması, qablaşdırılması, etiketləşdirilməsi və satışı şərtlərini müəyyən edən texniki, texnoloji, ekoloji, sanitariya, baytarlıq və fitosanitar standartlar, normalar, qaydalar və tələblər başa düşülür. Ərzaq məhsullarının istehsalı və emalı üçün istifadə olunan xammala, həmçinin bütün avadanlıqlara tətbiq edilən bu standartlar və onların təkmilləşdirilməsi – ixtisaslaşdırılmış qurumlar tərəfindən hazırlanır və müvafiq qaydada təsdiq edilərək dövlət qeydiyyatından keçəndən sonra qüvvəyə minir. Eyni zamanda, məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində tətbiq olunan standart və tələblərin icra edilməsi, ərzaq məhsulları bazarında fəaliyyət göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburidir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və ölkəyə gətirilən ərzaq məhsullarının tərkibi kimyəvi, bioloji, toksikoloji və radioloji göstəricilərinə görə ekspertizadan keçirilməli və onlar dövlət reyestrində gigiyena qeydiyyatına alınmalıdır. Məhz belə məhsullara gigiyenik sertifikat verilir. Qanunvericiliyə görə, müxtəlif ərzaq növlərinin eyni ad altınla və yaxud tərkibində bioloji aktiv əlavələrin dövlət gigiyena qeydiyyatına alınmasına yol verilmir. Ümumiyyətlə, gigiyenik qeydiyyata alınmamış məhsulların satışı qadağan edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məhsulların istehsalı üçün verilmiş lisenziyalara görə hüquqi şəxslər tərəfindən dövlət büdcəsinə xeyli həcmdə dövlət rüsumu ödənilir. Müşahidələr göstərir ki, indi bu tip məhsulların istehsal həcmi artımı ilə yanaşı, onların keyfiyyət səviyyəsi də durmadan yüksəlir. Məsələn, araq və konyak məhsullarının istehsal həcmi, keçən ilin eyni dövrünə nisbətən artıb. Bu artım həmin məhsulların ixracında da müşahidə edilməkdədir. Belə ki, göstərilən müddətdə ixracın həcmi 2 dəfə yüksəlmişdir.

Bu gün istehsalçı qurumlar öz məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onları dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün müvafiq tədbirləri həyata keçirirlər. Nümunə üçün, “Gəncə şərab-2” SC əvvəllər xam spirti Rusiya və Ukraynadan baha qiymətə alırdı. İndi isə, bu şirkət yeni üzüm bağları salaraq öz məhsullarını yetişdirir. Yaxud, “Bakı şərab-1” SC-nin özünün ayrıca üzüm bağları olmasa da, xammalı yerli təsərrüfatlardan alır

və yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edir. Belə ki, Moskvada keçirilən beynəlxalq müsabiqədə, onun şərabları qızıl medala layiq görülüb. Bu müsabiqədə “Tovuz-Baltiya” şirkətinin şərab məhsulları da medalla təltif olunmuşdur.

Ərzaq kompleksinin dinamik inkişafı üçün taxılın, ətin, südün və digər qida məhsullarının tədarükü ilə yanaşı, bu sahədə ən yeni texnologiyaların istehsala tətbiqi ilə də fəal məşğul olmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində belə müxtəlif növ qida məhsullarının emalında tətbiq olunan texnologiyalar bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənirlər. Məsələn, bir ton şəkərin istehsalına Almaniya, Fransa və Avstriyada 6,5-7,0 ton, Rusiyada isə 9, 0 ton çuğundur sərf edilir. Almaniya, Fransa və Avstriyada bir ton nişastanın alınmasına 5,0-5,5 ton kartof işlədildiyi halda, Rusiyada bu rəqəm 8,0-9,0 tona yaxındır. Ümumiyyətlə, əhalinin ərzaq təminatında böyük əhəmiyyət kəsb edən yeyinti sənayesinin fəaliyyəti, bütövlükdə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının dinamik artımından asılıdır.

Keyfiyyətli məhsul istehsalının təmin olunmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri də - aqrar sahənin istehsal vasitələri ilə yetərincə təmin olunması və səmərəli istehsal vasitələri bazasının formalaşdırılmasıdır. Beləliklə, məhsulun təkcə istehsal mərhələsində keyfiyyətinin artırılması, həm də xammal, material, əmək alətləri və digərlərinin xassələrinin yaxşılaşdırılmasını, iqtisadi idarəetmə və əməyin elmi təşkilinin, həmçinin istehsal şəraitinin və texnoloji proseslərin yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Buna görə də məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, artırılması məsələsi kifayət qədər geniş və əhatəlidir. Bu isə o deməkdir ki, məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün onun faydalı istehlak xassələri yüksəldilməli və məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan bütün əməliyyatlar yüksək səviyyədə aparılmalıdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə, məhsul istehsalının keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin yaxşılaşdırılmasında kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçıların daxili qüvvələrini səfərbər etməyə, həmçinin dövlətin təşkilati və iqtisadi dəstəyinə arxalanaraq istehsal-texniki xidməti, keyfiyyətli məhsul istehsalı, emalı və satışını əlverişli qaydada təşkil etməyə, aqrar sahədə müxtəlif infrastruktur (aqrrolizinq, aqromarketing, aqroservis və s.) tədbirlərin çərçivəsində inhisarçılıq fəaliyyəti göstərən müxtəlif təsərrüfat qurumlarının xidmətlərindən imtina etməyə imkan verir.

Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif əhali qruplarının keyfiyyətli ərzaq məhsullarına olan tələbatının müəyyən edilməsində onların yaşı,

peşəsi, əmək şəraiti, milli xüsusiyyətləri, yerləşdikləri coğrafi məkan və digər mühüm amillər nəzərə alınması vacibdir. Bu isə, həmin məhsulların istehlak normasını düzgün təyin etməyi şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda adambaşına düşən ərzaq məhsullarının istehsal həcmi xeyli artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən müşahidə edə bilərik:

Cədvəl 1

Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, hər nəfərə il ərzində

İllər	Taxıl (təmizlən- mədən sonrakı çəkiddə)	Kartof	Tərə- vəz	Ərzaq bostan bitki- ləri	Mey- və	Ət	Süd	Yu- murta ədəd	Balıq
2000	200	62	103	35	63	19	137	72	2,5
2003	246	94	128	44	70	23	143	83	2,8
2004	254	112	130	43	51	24	147	100	3,0
2005	248	129	135	43	75	24	149	104	3,2
2006	239	118	140	43	78	25	153	90	2,5
2007	228	121	143	49	79	26	156	111	2,4
2008	281	124	141	47	82	27	158	126	2,4
2009	332	111	134	47	81	27	162	137	5,1
2010	218	107	133	49	82	28	171	132	5,1
2011	265	104	134	53	85	29	179	112	5,0
2012	298	106	133	47	88	31	187	134	5,5

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, son illərdə, xüsusən 2003-cü ildən etibarən aqrar sahədə keyfiyyətə əsaslanan dəyişikliklər əsasında, adambaşına düşən əsas ərzaq məhsullarının istehsal həcmi xeyli yüksəlmişdir ki, bu da əhalini yerli məhsullarla istehlak normasına uyğun təmin etməyə şərait yaradır. Təbii ki, bu zaman yerli məhsulların xarici məhsullara nisbətən təzə olmasını və ekoloji cəhətdən təmiz olmasını da nəzərə almaq lazımdır.

Məhsulun keyfiyyətinə nəzarət və onun qorunması üzrə tədbirlərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və onun tabeliyində olan qurumların rolu xeyli çoxdur. Məsələn, son illərdə aqrar sahədə baytarlıq istiqamətində mühüm islahatlar aparılmışdır ki, bu da ölkədə istehsal olunan heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Xarici

ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edərək, dövlət baytarlıq nəzarəti gücləndirilmiş və özəl baytarlıq bölməsi inkişaf etməyə başlamışdır. Rayon baytarlıq laboratoriyaları ləğv edilmiş, onların bazasında isə 4 zona baytarlıq laboratoriyası, 47 baytarlıq diaqnostika kabineti və 30 yeni sahə baytarlıq məntəqələri yaradılmışdır. Müxtəlif xəstəliklərlə bağlı Dövlət Baytarlıq Xidməti tərəfindən əhalinin maarifləndirilməsi üçün xüsusi bukletlər və plakatlar hazırlanaraq paylanmış, xüsusən də sərhəd baytarlıq nəzarəti xidmətinin fəaliyyəti gücləndirilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində “Ərzaq bazarının inkişafında məhsulun keyfiyyətinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi” öyrənilmişdir. İşin bu fəslində məhsulun keyfiyyətinin idarə olunmasının iqtisadi inkişafa təsiri və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi açıqlanır. Aqrar sahədə maliyyə-kredit və investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları araşdırılmışdır.

Müasir dövrdə inkişafın real şəraitinə uyğun real sosial-iqtisadi proseslərin nəzərə alınması, aqrar sahə və onunla bağlı digər sahələrin inkişafında bir sıra vəzifələrin həllinə kompleks yanaşılması, mövcud ehtiyatlardan isə maksimum istifadəyə əlverişli şərait yaradılması tələbini qarşıya qoyur.

İqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi - kənddə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyi, məhsul istehsalını artırmağın və onun keyfiyyətini yüksəltməyin mövcud ehtiyatlarını səfərbərliyə almağı tələb edir. Respublikamızda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, onların emalının inkişaf etdirilməsi, həmçinin bu proseslər arasındakı nisbət və əlaqələrin yeni tipli formaları meydana çıxsada, integrasiya əlaqələri nisbətən zəifləmişdir. Müasir integrasiya obyektiv iqtisadi proses olmaqla - kənd təsərrüfatı sahələrini, müxtəlif təsərrüfat formalarını, həmçinin emal və xidmət bölmələrini əhatə edir. Deməli, integrasiya həm üfüqi və, həm də şaquli formalarda təzahür etməlidir. Müasir dövrdə məhsul keyfiyyətinin səmərəli idarə olunması ilə istehsalın dayanıqlı inkişafı arasında sıx əlaqə və bağlılıq mövcuddur. Kənd təsərrüfatında istehsalın dayanıqlı inkişafının əsas məqsədi - ölkə əhalisinin keyfiyyətli ərzaq məhsullarına olan tələbatını fasiləsiz olaraq təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsəd aşağıda göstərilən məsələlərin həlli vasitəsilə gerçəkləşir:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının inkişaf sürətinin artırılması və ərzağa tələbatın dolğun təmin edilməsi məqsədilə, aqrar sahənin inkişafının keyfiyyətə yenidən qurulması;

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi əsasında, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının resurs potensialının, maddi-texniki bazasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi;

- risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiq edilməsi ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əlverişsiz ətraf mühitin təsirindən, ilk növbədə təbii-iqlim amillərindən asılılığının azaldılması;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının ekoloji və sosial aspektlərini nəzərə almaqla, onların istehsalının səmərəliliyinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə keçid və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, ərzaq bazarında keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması – aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı ilə sıx bağlıdır. Çünki, aqrar sahə ölkə iqtisadiyyatının strateji bölmələrindən biri olaraq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən mühüm və vacib maddi istehsal sahəsidir. Ümumiyyətlə, aqrar sahənin iqtisadiyyatda oynadığı strateji rol iki əsas amillə şərtlənir. Bunlardan biri - ərzaq bazarında məhsula tələbin əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməsi ilə bağlıdır, digəri isə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsi və yüksəldilməsi ilə əlaqədardır. Hər iki amil kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, istənilən təsərrüfatçılıq formasında, o cümlədən bazar iqtisadiyyatı sistemində heç bir ərzaq məhsulu öz-özünə əmələ gəlmir. Bu məhsulların əldə olunması üçün onu istehsal etmək, bir yerdən başqa yərə daşımaq, emal etmək, salamat saxlamaq, bəzən yükləmək, boşaltmaq, nəhayət istehlakçıya çatdırmaq üçün konkret əmək sərf etmək lazımdır. Elə buna görə də qiymət - pul ifadəsində məhsulun istehsalı və emalı üçün istifadə olunan zəruri əmək sərfini özündə əks etdirir. Qiymət istehsalçılarla istehlakçılar arasında münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm amildir. O, həm də dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsir göstərmə vasitəsidir.

Məhsulun istehsalına çəkilən bütün xərclər qiymətdə öz əksini tapır və onun vasitəsilə ödənilir. Qiymət də pul kimi tarixi kateqoriyadır və mübadilə prosesində əmələ gəlir. Qiymət, əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

1) istehsal məsrəflərinin uçota alınması;

Qiymət bu funksiyanı yerinə yetirərkən, dəyərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə hesablanmasına şərait yaradır. İstehsalçı, istehsal etdiyi məhsula nə qədər xammal, materail, yanacaq, işçi qüvvəsi və digərlərinin lazım olduğunu əvvəlcədən bilməli, həmçinin fərdi dəyərle ictimai dəyər arasında uyğunsuzluqları aradan qaldırmaqda maraqlı olmalıdır. Beləliklə, qiymət alıcıların və satıcıların fəaliyyətini istiqamətləndirməlidir;

2) stimullaşdırıcı xarakter daşıması;

Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsalçı həm mənfəətlə fəaliyyət göstərsin, həm də öz fəaliyyət dairəsini daim genişləndirsin. Sti-

mullaşdırıcı funksiya həm də elmi-texniki tərəqqinin (ETT) ardıcıl inkişafına təkan verir və qənaətcil fəaliyyət üçün də maddi maraq yaradır;

3) qiymətin bölüşdürücü funksiyası;

Belə ki, istehsalla istehlak, iş qüvvəsi ilə istehsal vasitələri arasında nisbətlərin, gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə qiymət mexanizmindən istifadə edilir.

Qiymət məhsulun dəyərinin pula ifadəsidir. İqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sahədə qiyməti əmələ gətirən amillər içərisində ən mühümü maya dəyridir. Maya dəyərinin daxili quruluşunu müəyyən edən elementləri iqtisadi cəhətdən əsaslandırmadan, onun səviyyəsini aşağı salmaq mümkün deyildir. Məsələn, bitkiçilik üzrə həmin elementlərə əmək haqqı, toxum, mineral və üzvi gübrələr, əsas vəsaitin amortizasiya ayırmaları, texniki xidmət, ehtiyat hissələri, yanacaq, ən başlıcası isə istehsal prosesinin düzgün təşkili və idarə olunması aid edilirsə, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə əmək haqqı, yem, yanacaq, əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmaları, təmir xərcləri, texniki xidmət və istehsal prosesinin düzgün təşkili və idarə olunması aiddir.

Müşahidələr göstərir ki, son dövrdə ərzaq məhsulları bazarında bahalaşma meylləri getdikcə artmaqdadır. Bəzi mütəxəssislər bunun səbəbini dünyada gedən global iqtisadi proseslərlə (kənd təsərrüfatı bitklərinin əkin sahələrinin azalması, bəzi ölkələrdə buğda və qarğıdalıdan yanacaq hazırlanması, transgen bitkilərin istehsal həcmının artması və s.) bağlayırsa, digərləri isə yerli amilləri (qeyri-sağlam rəqabət, ayrı-ayrı ərzaq məhsulları üzrə inhisarçılıq meyllərinin mövcudluğu, möhtəkirlik və s.) əsas səbəb kimi göstəirlər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə-kredit və investisiya resursları iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Maliyyə mexanizmi iqtisadi artımın dayanıqlı olmasını təmin edərək, baş verən bütün sosial-iqtisadi proseslərin səmərəli tənzimlənməsinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Dünya praktikasında aqrar sahənin inkişafı və kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılmasının ən geniş yayılmış maliyyə dəstəyi - büdcə təsisatları, o cümlədən subsidiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. İqtisadi sistemin tipi və xarakterindən asılı olmayaraq, bütün ölkələrdə aqrar istehsal və ixrac fəaliyyəti subsidiyalaşdırılır ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və dayanıqlı iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyətliidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, investisiya - iqtisadi termin kimi geniş məzmunlu və əhatəlidir. Geniş mənada o, bu fəaliyyətlə məşğul olan təşkilat və qurumların cəmidirsə, dar və mənada isə ancaq uzunmüddətli kapital qoyu-

luşu ilə məşğul olanları əhatə edir. Bu baxımdan, aqrar sahənin inkişafında investisiyaların rolu və yeri çoxçeşidlidir. Belə ki:

- birincisi, bu sahədə investisiyalar məcmu xərclərin ən mühüm ünsürüdür. Onun dəyişkənliyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal həcminə və çalışan əhalinin məşğulluğuna da mühüm təsir göstərir. Məsələn, hazırda aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmnin az olması, kənd təsərrüfatında baş verən iqtisadi proseslərə öz mənfi təsirini göstərir;

- ikincisi, investisiyalar aqrar qurumların fond toplanmalarına da təkan verir. Düzdür, istehsal gücünün yüksəldilməsinə yönəldilmiş maliyyə vəsaitləri istehsal-iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə birbaşa təsir göstərməsə də, gələcək iqtisadi artım və dayanıqlı inkişaf üçün zəmin yarada bilər. Təbii ki, maliyyə vəsaitləri iqtisadi strukturun genişlənməsinə yox, son texnika və texnologiyaların alınmasına sərf olunduqda, bu hal baş verə bilər;

- üçüncüsü, investisiyaların səmərəsiz istifadəsi isə istehsal ehtiyatlarının həcmnin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də, bu ehtiyatlardan səmərəli və düşünülmüş şəkildə istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Hesab edirik ki, aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə sərf olunması zəruridir:

1) istehsal həcmnin genişləndirilməsi üçün yeni bina və qurğuların tikilməsi;

2) müasir və daha çevik olan yeni avadanlıqların, texnika və texnologiyaların əldə olunması;

3) əlavə xammal, material və əmək vəsaitlərinin alınması, həmçinin kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan kəndinin və bütövlükdə aqrar sahənin perspektivli gələcəyi, onun yaxın illərdə ölkə əhalisini mühüm və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edəcəyi şübhəsizdir. Amma bunun üçün həmin vacib sahədə maliyyə-kredit və investisiya resurslarından istifadə imkanları genişləndirilməli və onun səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Sonda, dissertasiya mövzusunun nəzəri-metodoloji və praktiki tədqiqi nəticəsində, yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun ərzaq bazarının formalaşması və inkişafının mövcud meyilləri və tədqiqi, məhsul keyfiyyətinin idarə olunması və ona təsir edən amillərin təhlili, həmçinin bu prosesin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılaraq, kompleks xarakterli mühüm nəticələr əldə edilmiş və konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə edilən nəticələr və əsaslandırılan təkliflər müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ərzaq bazarının formalaşmasında məhsulun keyfiyyəti və onun yüksəldilməsinin iqtisadi məzmunu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının XƏBƏRLƏRİ. (İQTİSADİYYAT). №3-2007, səh..238-241

2. Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə dövlət nəzarəti və onun tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun ELMİ ƏSƏRLƏRİ. №4-2007, səh. 239 - 242

3. Milli ərzaq bazarının inkişafında qiymətin rolu. İQTİSADİYYAT və AUDİT jurnalı № 9-2008, səh. 38 - 40

4. Qloballaşma şəraitində əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatının bəzi məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının XƏBƏRLƏRİ. İQTİSADİYYAT seriyası №1-2008, səh. 256 - 258

5. Qloballaşma şəraitində milli ərzaq bazarının inkişafında dövlətin rolu. "Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması. Təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri" mövzusunda elmi-praktiki konfrans.Bakı -2010, səh. 540 - 541

6. Оценка качества продукта и развитие национального продовольственного рынка Азербайджана. Журнал « Перспективы Науки». МОО «Фонд развития науки и культуры». Россия, г. Тамбов-2011, стр. 91 -94

7. Aqrar sahədə maliyyə - investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları. Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş "HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: 2013.

Р Е З Ю М Е
ИСМАИЛОВ РАШАД СОХБАТ ОГЛЫ

**УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКТА В РАЗВИТИИ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА**

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключение и списка использованной литературы. Во введении комментируется актуальность темы, определяются цели и задачи, а также теоретическая и методологическая база исследования, раскрываются научная новизна и практическая значимость диссертационной работы.

В первой главе рассматриваются «Формирование и развитие теоретико – методологических основ продовольственного рынка». Здесь подробно описываются изучение и развитие основных особенностей продовольственного рынка, а также изучены задачи управления и формирования качества продукта на продовольственном рынке.

Во второй главе рассматриваются «Существенная тенденция развития продовольственного рынка и оценка качества продукта». Были исследованы такие направления, как управление качеством продукта и оценка влияющих на них факторов, улучшение качества и увеличение объема производства продукта.

В третьей главе рассматривается «Усовершенствование управления качеством продукта в развитии продовольственного рынка». Здесь показаны, влияние управления качеством продукта на экономическое развитие, усовершенствование оценочного механизма сельскохозяйственных продуктов и способы улучшения использования продуктивности финансов - кредитом и инвестиционными ресурсами в аграрном секторе.

В заключительной части диссертации даются выводы, полученные в результате проведенных исследований.

SUMMARY
RASHAD SOHBET ISMAILOV

**THE MANAGEMENT OF QUALITY OF THE PRODUCT IN
THE DEVELOPMENT OF THE FOOD MARKET**

The thesis consists of the introduction, three chapters, conclusion and bibliography. In the introduction, commented topicality, defined goals and objectives, as well as the theoretical and methodological basis of research, disclosed the scientific novelty and practical significance of the thesis.

In the first chapter considered, "The formation and development of the theoretical and methodological foundations of the food market." In here described in detail the research and development of the main features of the food market, and researched the problem of management and formation of quality of the products in the food market.

In the second chapter considered, "The current trend of development of the food market and the assessment of the quality of the product." In here researched such areas as the management of quality the product and assessment of the factors influencing them, improve quality and increase the production of the product.

In the third chapter considered, "The improvement of the control of quality of the product in the development of the food market". In here shown the influence of the management of quality of the product to economic development, the improvement of the assessment mechanism of agricultural products and ways of improve the use efficiency of finance - credit and investment resources in the agricultural sector.

In the final part of the thesis are the conclusions drawn from the research.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИСМАИЛОВ РАШАД СОХБАТ ОГЛЫ

**УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКТА В РАЗВИТИИ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА**

5312.01 – «Экономика отрасли»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономики

Гянджа – 2013

Kağız formatı (210x297) $\frac{1}{4}$
Kağız №1, uçot cap vərəqi 1,0 ç.v.
sifariş № 303, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102